

İLK TÜRK- İSLÂM DEVLETLERİNDE HÜKÜMDARLIK VE HÂKİMİYET SEMBOLLERİ

İhsan ARSLAN (*)

Özet

Türkler tarih boyunca buldukları alanlarda birçok devlet kurmuşlardır. Bu devlet kurma geleneği İslâm dinini kabul ettikten sonra da devam etmiştir. Kurdukları devletler ve tarihte oynadıkları rollerden dolayı adlarından sıkça bahsedilen ilk Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri manevî ve maddî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Manevî unsurlar, lâkaplar ve hutbe olarak kendi içerisinde iki kısma ayrılırken maddî unsurlar ise, sikke, hil'at-tırâz, menşûr, bayrak, saray, taht, tac, çetr, nevbet, başkent, ğâşiye, yüzük, altın kemer, altın toka, altın kabzalı kılıç ve altın eğerli at gibi çeşitli bölümlere ayrılmaktadır. Abbâsî Devleti bulunduğu dönem itibariyle zayıf konumda olmasına rağmen ilk Türk-İslâm devletleri için meşruiyetin ve hâkimiyetin kaynağı olarak görülmektedir. Bu sebeple ilk Türk-İslâm devletleri hükümdarları tahta çıktıkları andan itibaren bu sembolleri alma gereğini hissetmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Halife, Hükümdar, Sembol, Hakimiyet, Hükümdarlık.

Symbols of Reign and Sovereignty in the First Turkish- Islamic States

Abstract

Throughout history Turks have established many states in the lands they existed. This tradition of establishing states continued after embracing the religion of Islam. In the first Turkish-Islamic states whose names are frequently mentioned because of the states they established and the roles they played the symbols of reign and sovereignty are divided into two parts as spiritual and material. While spiritual elements are divided into two sections in itself as titulatures and sermon, material elements are divided into various subdivisions such as coin, menşûr, flag, palac, throne, crown, chatr, nevbet, capital, ghashiyah, ring, gold belt, gold buckle, gold handled sword, gold ornamental horse. Although the Abbasid State was in a weak situation with respect to the period it existed, it is regarded as the source of legitimacy and sovereignty for the first Turkish-Islamic states. For this reason, the rulers of the first Turkish-Islamic states felt the necessity of the getting these symbols right from the moment they ascended to the throne.

Keywords: Khalif, Ruler, Symbol, Sovereignty, Reign.

*) Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
(e-posta: ihsanarslan70@hotmail.com),

Giriş

İnsanların hayatında yeni bir dini kabul etmenin inanın, düşünce ve yaşayış gibi çeşitli alanlarda meydana getirdiği yenilik ve değişiklikler bilinen bir gerçektir. Böyle bir değişikliğin etkisi altında insanların varlıklarını devam ettirdikleri, kimliklerini korudukları, yeni bir heyecan ve dinamizmle yüksek bir medeniyet seviyesine ulaştıkları yahut bünyelerinin sarsılarak, milli kimliklerini ve öz benliklerini kaybederek tarih sahnesinden çekildikleri gerçeği yadsınamaz. Din değiştirmenin millet hayatında ne kadar önemli bir unsur olduğunu Türk tarihinde görmek mümkündür. Türkler, tarihleri boyunca geniş sahalara yayılma imkânı bulmuşlar ve bu alanlarda Budizm, Hristiyanlık, Maniheizm ve Musevilik gibi çeşitli dinlere inanmışlar, ancak onların bu dinleri kabulleri kısmen olmuş, büyük bir kitle ise milli dinlerini muhafaza etmiştir. Türkler'in bir kısmının kabul ettiği bu dinlerin ilke ve prensipleri öz benlik ve kimliklerine uymadığından kısa zaman içerisinde kendi varlıklarına yabancı hale gelmiştir. Museviliği kabul eden Hazarlar'ın ve Hristiyanlığı kabul eden Macar ve Bulgarlar'ın Türklüklerinden bahsedilmemektedir. İslâmiyeti kabul eden Türkler ise yeni dinin ilke ve prensiplerinin kendi yapılarına uygun olmasından dolayı hem milli kimlik ve benliklerini korumuşlar, hem de tarih boyunca adlarından sıkça bahsedilen imparatorluklar kurmuşlardır. İslâm tarihinde Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar olmak üzere dört büyük İslâm devletinin varlığı kabul edilmektedir. Türk tarihinde ise başlıca dört büyük Türk İmparatorluğu vardır. Hunlar, Göktürkler, Büyük Selçuklular ve Osmanlılar. Gerek İslâm tarihi, gerekse de Türk tarihi açısından meseleye bakıldığı zaman iki Türk devleti müşterektir. Yalnız bu devletler, İslâm ve Türk tarihi bakımından değil, aynı zamanda dünya tarihi açısından da büyük önem arz etmektedir. Onların bu denli büyük devlet olmaları, dünya tarihinin gidişatı üzerinde önemli bir etkiye sahip olmalarından dolayıdır.

Türkler, İslâm dini ile ilk fetihler sırasında temasa geçmelerine rağmen Türkler ile Müslümanlar arasında çetin mücadelelerin meydana gelmiş olmasından dolayı İslâmiyet, ilk karşılaşma dönemlerinde Türkler arasında yayılma imkânı bulamamıştır. Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle İslâm devletinin bünyesinde meydana gelen değişikliklerden dolayı Türkler'in İslâmiyeti yakından tanıma fırsatı bulmaları, İslâm dinini kabul etmelerinde önemli bir etkiye sahip olmuş ve onlar İslâm devletinin hizmetine girerek faaliyet göstermeye başlamışlardır. X. asrın ortalarında büyük kitleler halinde İslâm dinini kabul etmişler ve kısa zaman sonra bu din onların milli dini haline gelmiştir.

Türkler tarih boyunca buldukları alanlarda birçok devlet kurmuşlardır. Bu devlet kurma geleneği İslâm dinini kabul ettikten sonra da devam etmiştir. Biz bu çalışmamızda kurdukları devletler ve tarihte oynadıkları rollerden dolayı adlarından sıkça bahsedilen ilk Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlık ve hâkimiyet sembollerini manevî ve maddi unsurlar olmak üzere iki başlık altında incelemeye çalışacağız.

A) Manevî Unsurlar

1) Unvan ve Lakaplar

İlk Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlık ve hâkimiyet sembollerinden olup çoğulu elkâb olan lakab kelimesi, asıl addan başka sonradan takılan veya yakıştırılan bir isim

olup Arapça'da 'lakkabe' ve 'telakkabe' fiilleriyle ifade edilir. (İbn Manzûr, 1990: I,743). Kişiye, kendi adından ayrı olarak sonradan konan lakap, medih, tarif ve tanıtma, kötüleme ve hafife alma şeklinde üçe ayrılmaktadır. (Parmaksızoğlu, 1975: XXII, 455). Kalkaşandı, lakab kelimesinin lugatta 'nebez' kelimesiyle belirtildiğini, nebezin ise, 'bir kimseye gizli kalmasını istediği bir kusuruyla hitap etmek' anlamına geldiğini, sonradan sıfat vasfı kazanmasıyla, 'kişinin severek aldığı, onu toplum içerisinde yücelten ad anlamındaki bir sıfatın da lakab karşılığında kullanılmaya başlandığını, böylece lakabın zaman içerisinde 'övgü' veya 'yergi' ifade eden isim ve sıfat' anlamını kazandığını belirtmektedir. (Kalkaşandı, 1987: V, 412).

İslâm dünyasında lakapların çok yaygın olmasından rahatsızlık duyan Nizâmü'l-Mülk, bunlara bir sınırlandırma getirilmesini belirterek şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: Artık lakaplar çoğalmıştır. Çoğalan her şeyin değeri de düşer, itibarı kalmaz. Padişahlar ve halifeler lakaplar hususunda iyi hitapta bulunmuşlardır. Zira, memleketin şereflerinden biri lakabı korumak, biri de herkesin rütbe ve derecesini korumaktır. Bir pazarcının lakabı ile bir dihanın lakabı aynı olunca, bir âmid ile tanınmışın lakabı arasında hiçbir fark olmayınca, her makam arasında bir fark olmaz ve her ikisi de aynı olur. Bir imamın veya kadının lakabı *Muînu'd-dîn* olduğu zaman, İslâmî ilimlerden hiçbir haberi olmayan, belki yazmayı ve okumayı dahi bilmeyen Türk çırağına veya Türk kethüdasına *Muînu'd-dîn* lakabı verdikleri zaman alim ile cahil, kadılar ile büyüklerin çirakları arasında ne fark kalır? (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 105).

Türkler İslâm'a girip devletlerini kurmaya başladıklarından itibaren Abbâsî hilâfetiyle yakın diyalog içerisinde bulunmuşlardır. İslâm dünyasının manevî otoritesini elinde bulunduran Abbâsî hilâfeti, ilk Türk-İslâm devletleri için meşruiyetin ve bağımsızlığın kaynağı olarak görülmektedir. Bu sebeple Abbâsî halifeleri, yönetimi elinde bulunduran hükümdarlara çeşitli vesilelerle unvan ve lakap tevcihinde bulunmuşlardır. Karahanlılar'ın 1041-1042 yıllarından itibaren doğu ve batı olmak üzere iki ayrı devlet olmasından sonra (Pritsak, 1993: VI, 257-259; Özeydin, 2001: XXIV, 407; Yazıcı, 2002: 135; Genç, 2002, 16; Çetin, 2009: 17; Merçil, 2006: 24) Batı Karahanlılar'ın başında bulunan Tamgaç Han İbrahim, Doğu Karahanlılar'ından Şaş, İlâk, Tünhas ve Fergana'nın bazı kısımlarını almıştır. Ancak hayatının son zamanlarında Selçuklular'ın nasıl hızla yükseldiklerine şahit olduğu gibi, onların kendi topraklarına giriştiği saldırılarla da karşılaştı. Gerçekten Alp Arslan, uzun süre İbrahim'in elinde bulunmuş olan Huttal ve Çağaniyan'ı almasının yanında, Karahanlı sahasına da akınlar yapmaya başlamıştı. Bundan dolayı İbrahim 1061 yılında Bağdat'a bir elçilik heyeti göndererek bu akınlardan şikayet etmiş ve halifeden duruma müdahale etmesini istemişti. Ancak halife ona lakap ve hil'at göndermekten başka bir şey yapamamıştı. (Pritsak, 1993: VI, 262; Genç, 2002, 16-17; Merçil, 2006: 26). Halifenin gönderdiği lakaplar ise, *Imâdü'd-Devle ve Tâcü'l-Mille Seyfullâh, İzz ale-lummâ, Kabülüslimîn* ve ailenin lakabı ise, *el-Mueyyed aleladl*. (Pritsak, 1993: VI, 262). Doğu Karahanlı Devleti'nin başında bulunan Ahmed Han 1105 yılında Halife Müstazhir Billâh'a bir elçilik heyeti göndererek berat talebinde bulunmuştur. Onun bu isteğini yerine getiren Halife, kendisine hil'at ile birlikte *Nûru'd-Devle* lakabını vermiştir. (İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 302).

Sultan Mahmud 389/999 yılında Horasan'ı fethedince, hutbeyi o zamana kadar Sâ mânî Devleti tarafından tanınmayan Abbâsî halifesi Kâdir Billâh adına okutmuş ve bunu Abbâsî halifesine bildirmek için elçiler göndermiştir. Abbâsî halifesi bu durumdan memnun kalarak Mahmud'a hil'at, taç ve bayrakla birlikte menşûr, ahd ve livâ göndererek *Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille* lakabını verdi. (İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 146; Nizâmü'l-Mülk, 1999: 111-112; Kafesoğlu, 1993: 175; Palabıyık, 2002: 117-118). Bundan önce Ebû Ali b. Simcûr ve Fâik el-Hasan'ın isyanları karşısında zor durumda kalan Sâ mânî Hükümdar Mansûr b. Nûh, Sebûk Tekîn'den yardım talebinde bulunmuştu. Sebûk Tekîn ve oğlu Mahmud Horasan'a giderek isyanı bastırdılar. Tahtını Sebûk Tekîn ve oğlu Mahmud'a borçlu olan Mansûr b. Nûh, bu başarılarından dolayı Sebûk Tekîn'i *Nâsıru'd-Dîn ve'd-Dünya* lakabıyla Horasan valiliğine, Mahmud'u ise *Seyfu'd-Devle* lakabıyla Horasan sipehsâlârlığına yani, ordu komutanlığına getirdi. (Merçil, 1989: 10; Yazıcı, 2002: 178; Palabıyık, 2002: 120). Abbâsî halifesinin bu teveccühü münasebetiyle 1000 yılında Gazne'de büyük bir tören tertipleyen Mahmud, halifenin kendisini taltifine karşılık; "İslâm dinine yardım etmek ve İslâm düşmanlarını söküp atmak maksadıyla her yıl Hindistan'a sefer yapmayı vaat etti. (Yazıcı, 2002: 180; Palabıyık, 2002: 122, 142). Bu çerçevede Sultan Mahmud'un 1026 yılında on altıncı Hind seferinden zaferle dönmesi, İslâm dünyasında büyük heyecan ve sevinç meydana getirdi. Bu başarıyı takdir eden Abbâsî halifesi Kâdir Billâh gönderdiği bir mektup ile Sultan'ı tebrik ederek kendisine *Kehfî'd-Devle ve'l-İslâm* lakabını verdi. (Merçil, 1989: 27; Yazıcı, 2002: 183; Palabıyık, 2002: 123). Ayrıca Sultan Mahmud Gazne'de Fâtımî Halifesi ile haberleşen gizli bir teşkilat ortaya çıkartmış ve birçok üyesini de öldürtmüştü. Hatta Sultan Mahmud'a Fâtımî elçisi olarak gönderilen Tahertî de idam edilmişti. Bu olaydan sonra Abbâsî Halifesi, Mahmud'a *Nizâmü'd-Dîn ve Nâsıru'l-Hakk* lakaplarını verdi. (Merçil, 1989: 47; Yazıcı, 2002: 180; Palabıyık, 2002: 123).

Sultan Mahmud, Karahanlı Devleti'nin gücünün artmasından dolayı endişeliydi. Sultan, gittikçe gelişmekte olan Karahanlı Devleti'nin, doğudaki Müslümanların bakışlarını Gazneliler'den kendisine çevirmesinden korkuyordu. Bu nedenle Sultan, Abbâsî halifesi Kâdir Billah'ın Karahanlı hükümdarı Kadirhan Yusuf'a *Zâhiru'd-Devle, Muînü halfetillâh ve Melikü's-Şark ve's-Sîn* üç lakap verildiğini öğrendiğinde bundan rahatsızlık duydu. Ardından halifeden kendisini Kadirhan ile eşit tutmasını istedi; fakat halife, onun bu talebine olumlu karşılık vermedi. Sultan, hilafet merkezine talebini yinelemeye devam etti. Bu durum, ta ki mektuplarından birinde halifeye şunu söylemesine kadar sürdü: "Küfür bölgelerini fethettim. Hind, Horasan ve Irak'ta İslâm'ın izzetini gösterdim. Mâverâünnehir'i ele geçirdim ve burada senin adına savaştım. Buna rağmen şu an benim âmillerimden olan hakana üç lakap verilip, pek çok hediye ve ayrıcalıklar tanınırken bana bir tek lakap verilmektedir." Sultan'ın mektubuna rağmen halife, onun isteğini reddetmekte ısrar etti. Sultan'ın mektubuna karşılık halifenin cevabı şu şekilde oldu: "Hiç şüphesiz Kadirhan, bilgisi az olmasına rağmen ileri gelen Türk emirlerindedir. Onun ilmi az olabilir, ancak biz onu şerefinden dolayı kabul ettik. Sana gelince, senin bilgin çoktur ve bize yakınsın. Bizim senin hakkındaki düşüncemiz olumludur, sana güveniyoruz. Senin dindarlı-

ğında şüphemiz yoktur. Sen ise marifeti ve ilmi az insanların beklenti çerisinde olabilecekleri şeyleri diline dolamakta ve sırf tarihe geçmek için bir paye istemektesin. Halbuki birincisi, senin için daha güzel ve daha şereflidir.” (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 192; Müheymid, 2010: XV, 307; Palabıyık, 2002: 121-122).

Sultan Mahmud, bu cevabı duyduğunda üzüldü. Abbâsî sarayında Kadırhan’ın prestijini sarsmak için bir hileye başvurdu. Bu amaçla Sultan, Kadırhan’ın sarayına hırsızlar soktu. Bunlar Kadırhan’ın beratını çaldılar. Sonra bunları hilâfet merkezi Bağdat’a gönderdiler. Hanın bu lakaplara saygısızlık ettiğini ortaya koymak için böyle bir komploya başvurdular. (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 192; Müheymid, 2010: XV, 307; Palabıyık, 2002: 121-122).

Mesud hükümdar olduktan sonra Abbâsî Halifesi Kâdir Billahın fermanıyla basından kalan bütün ülkelere sahip oluyor, ele geçirdiği ve bundan sonra zapt edeceği yerlerde de onun hâkimiyetini kabul ediyordu. Ayrıca Halife Kâdir, Mesud’a hediyeler göndererek kendisine *Nâsıru Dinillah, Hâfızu İbâdillah ve Zâhiru Halîfetil-lâh* lakaplarını verdi. (Merçil, 1989: 53; Yazıcı, 2002: 184; Palabıyık, 2002: 125).

Selçuklu Sultanları, Tuğrul Bey’den başlamak üzere çeşitli unvan ve lakaplar kullanmışlardır. (Selçuklularda kullanılan egemenlik sembolleri hakkında geniş bilgi için bkz. Merçil, 2007; Çaycı, 2008). Halife 1055 yılında Bağdat’a gelen Tuğrul Bey’in faaliyetlerinden memnun kaldı ve onun adına büyük bir merasim tertipledi ve bu görüşme esnasında Tuğrul Bey’i *el-Melikü’l-Meşrik ve’l-Mağrib* ilan ederek kendisine *Ebü Tâlib* künyesiyle *Rüknü’l-Dünya ve’l-Dîn* lakabını ve *Yemînü Emîru’l-Mü’minîn, Kasîmü Emîru’l-Mü’minîn* ünvanlarını verdi. Böylece halife İslâm aleminin dünyevî hâkimiyetini kendi rızasıyla Tuğrul Bey’e terk etmiş oluyordu. (Merçil, 2006: 50-51; Yazıcı, 2002: 214). Bunlardan başka Tuğrul Bey *Melikü’l-İslâm ve’l-Müslimîn, Şehinşâhu’l-Muazzam, Gıyâsu’l-Müslimîn, Sultanu Bilâdillâh, Muğsü İbâdillâh* lakaplarını almıştır. (Çetin, 2009: 283-284). Alp Arslan’ın 26 Nisan 1064 yılında Selçuklu tahtına oturması üzerine Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh tarafından bir elçilik heyeti ile kutlanan Sultan’a halife tarafından *Şehinşâhü’l-Azam, Melikü’l-Arap ve’l-Acem* lakapları verildi. Bizans’a bağlı olan Bagrad ve Grigor gibi Bizanslı generaller tarafından korunan ve kaynaklarda ‘asla fethedilemez’ şeklinde nitelenen, surlarıyla meşhur ‘Ani’ şehrinin 16 Ağustos 1064 yılında fethedilmesi İslâm dünyasında çok olumlu yankılara neden oldu. Bu başarıyı bir beyannâme ile kutlayan halife, Alp Arslan’a *Ebü’l-Feth* ünvanını verdi. (Yazıcı, 2002: 216). Bunlardan başka Alp Arslan *Ebü’s-Şuca* künyesinin yanında *Adudu’l-Devle, Burhanu Emîri’l-Müminîn* lakaplarını; Melikşah ise *Ebü’l-Feth, Müzzü’l-Dîn, Celâlü’l-Dünya ve’l-Dîn* lakaplarını almıştır. (Yazıcı, 2002: 295; Çetin, 2009: 111, 283-284). Ayrıca Tuğrul Bey’in vefatından sonra Alp Arslan’ın hükümdar olmasında büyük gayretlerinden dolayı vezirlik makamına getirilen Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî’ye ise Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh tarafından *Nizâmü’l-Mülk ve Kivâmü’l-Devle ve’l-Dîn* lakapları verilmiştir. (Çetin, 2009: 119).

Harezşah hükümdarlarından Atsız, gayr-ı müslim Türkler ile yaptığı savaşlardan dolayı, *Gâzî* ünvanını taşımaktaydı. Lakapları arasında *Alaaddîn, Bahâü’l-Dîn, Ebü Mu-zaffer, Hüsâmu Emîri’l-Müminîn* de bulunmaktaydı. Dolayısıyla Harezşah hüküm-

darları Atsız'dan itibaren *Alaaddin* lakabını kullanmaya başlamışlardır. Bilindiği üzere Atsız ve oğlu İl-Arslan, *Melik* ünvanını taşıyorlardı. Nitekim, resmî muhaberatı ihtiva eden münşeat mecmualarında Tekiş'e kadar olan Harezmşahlar hakkında sultan ünvanının kullanılmadığı görülür. Bazı vekayi-nâmelerde, tarihlerinin başından itibaren sultan ünvanı ile bahsedilmeleri, devrin tarih yazarlarının yaygın şahsî telâkkîleri olarak düşünlümelidir. Meskûkate, *sultan* ünvanı Tekiş ile başlamaktadır. (Taneri, 1993: 99).

Sultan Muhammed Harezmşâh'a gelince, altın sikkeleri üzerinde şu ibare vardı: "*es-Sultan Muhammed b. es-Sultân Burhânu Emîri'l-Müminîn*". Yine pek çok altın, gümüş ve bakır sikkelerinin üzerinde "*es-Sultanü'l-Azâm Ebû'l-Feth Muhammed b. es-Sultan Tekiş*" ünvanları vardır. Alaaddin Muhammed'e izafe edilen İskender-i Sâni (İkinci İskender'e gelince: O, Karahıtaylar'ı mağlup ettiği İlamış Muharebesinden sonra halk kitleleri nezdinde "*İkinci İskender*" lakabı ile anılmaya başlandı. Ancak sultan, kendisine izafe edilen bu lakabı pek tatminkar bulmadı. İskender'in Türk değil, yabancı menşeli olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. O, Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın kırk yıl süren saltanatını hatırlatarak kendisine *Sultan Sancar*'ı lakap olarak aldı. Tuğrasına da *Zillu'l-lah-ı fi'l arz* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) ibaresini yazdırttı. Onun ayrıca Orta Asya menşeli *Alp-Uluğ* ünvanını kullandığı da bilinmektedir. (Taneri, 1993: 99).

Celeleddin Hindistan'dayken halife, ona sultanın daha aşağısında olan *hakan* ünvanı ile hitap ederdi. Celeleddin halifeye, kendisine sultan ünvanı verilmesi için boşuna gayret sarfetti. Halifelik makamı onun arzusunu yerine getirmedi. Zira o zamanki protokol, bu ünvanın verilmesine uygun değildi. Celeleddin'in, Azerbaycan'a gelmesinden sonra hilâfet makamı ona *Şehinşâh* ünvanını verdi. Ahlât muhasarası sırasında gelen halifelik elçisi, Celeleddin'e halifenin hediyesi olarak "*hilât-ı saltanat*" giydirdi. Halife ona yazdığı mektupta yine *Şehinşâh* ünvanı ile etmekteydi. (Taneri, 1993: 99-100).

Celeleddin, babasının kullandığı şatafatlı ünvanlar kendisine teklif edilince onları kullanmayı reddetmiştir. Onun sikkelerinde kullandığı ünvanlar şöyle idi: "*s-Sultanü'l-A'zam Celâlü'd-Dünyâ ve'd-Dîn.*"

Halifenin doğrudan doğruya ona sultan ünvanı vermemesine karşılık, Celeleddin, bastırıldığı paralarda halifenin adını zikretmemiştir. (Taneri, 1993: 99). Bunlar dışında Harezmşah hükümdarları *Hudavend*, *Kâhiru'l-Kefere ve'l-Meişrikîn* ve *Muînu Emîri'l-Mü'minîn* gibi ünvan ve lakapları kullanmışlardır. (Yazıcı, 2002: 375).

2) Hutbe

Arapça'da 'htb' fiilinden gelen hutbe, sözlükte; bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma anlamına gelirken (İbn Manzûr, 1990: 361), dini literatürde ise, başta Cuma ve bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin icrası esnasında irad edilen, genelde vaaz ve nasihat içeren konuşmayı ifade eder. Konuşmayı yapan kişiye de 'hatîp' denir. (Baktır, 1998: 425). Hâkimiyetin en önemli manevi unsurlarından biri olan hutbe, İslâm devletinin ve ona bağlı olan ülkelerin sınırları içerisinde bulunan camilerde

kılınan Cuma ve bayram namazları esnasında hükümdarın ad, ünvan ve lakaplarının söylenmesi şeklinde icra edilir.

Hutbe okunan cami, vasıtasız hâkim olunan bir ülkede, yani doğrudan merkezden tayin edilen bir valinin idare ettiği ülkede ise, önce Bağdat Abbâsî halifesinin, sonra da hükümdarın adı bütün ünvan ve lakapları ile birlikte söylenir ve kendilerine dua edilir. Hutbe okunan cami, vasıtalı hâkim olunan bir ülkede, yani bir vasal devlette ise bu takdirde vasal hükümdar, hutbede ancak halifenin ve metbu hükümdarın adlarından, ünvanlarından ve lakaplarından sonra kendi adını, ünvanını ve lakabını okutabilir. (Uzunçarşılı, 1988: 14; Köymen, 1989; III, 77; Palabıyık, 2002: 135).

Hükümdarın duada zikredilmesi usûlünün M. Ö. V. asra kadar çıktığı Elephantine’de bulunan Ârâmî papirüslerinden anlaşılmaktadır. (Wensinck, 1993: V/1, 618). Fakat Cuma günü halife ve sultana hutbede dua edilmesi, hilâfetle ilgili hususlardan olup, sadece İslâm mülkünün alametlerinden alınıp, halifelere ait eski bir gelenektir. Minberde kendisine ilk dua edilen halife, Ali b. Ebî Tâlib’dir ve ona Basra’da Abdullah b. Abbâs dua etmiştir. Ali b. Ebî Tâlib’in hutbede adının okunması onun hilâfetinin bir işareti sayılırken, halkın sükût ederek dinlemesi ise kendisine biat olarak kabul edilmiştir. Bundan sonra diğer bölgelerde de aynı şey yapılmaya başlanmıştır. Hükümdarlar hilâfete galip gelinceye kadar hutbe sadece halifeler adına okunurken, daha sonra buna hükümdarlar da eklendi. Hükümdar olarak ilk eklenen de Adudu’d-Devle b. Büveyh’tir. Daha sonraki dönemlerde ise sadece sultana dua edilmeye başlanmıştır. (Kalkaşendî, t.y.: II, 332-333; İbn Haldun, 1991: II, 34; Palabıyık, 2002: 135).

Hutbelerde halifenin isminin ardından hükümdarın adının okunması ise bağımsızlık göstergelerinden kabul edilmektedir. Bu itibarla Karahanlı hükümdarlarının adlarına hutbeler okunduğu bilinmektedir. Yusuf Kadir Han oğlu Şerefu’d-Devle Ebû’ş-Şucâ Arslan Han adına Kaşgâr, Hoten ve Balâsâğûn’da hutbe okutmuştur. (İbnü’l-Esîr, 1979: IX, 299). Bu vesileyle diğer hükümdarların da kendi adlarına hutbe okutmaları muhakkaktır. Halife adına hutbe okunmasına gelince, Kâdir Billâh’ın halifelîği zamanında Vâsık Billâh’ın oğullarından Ebû Abdullah b. Osman el-Vâsıkî, Karahanlı ülkesine gelerek, kendisinin halife veliahdı olduğunu bildirip biat edilmesini istemiş, Buğra Han Harun da buna uyarak onun adına hutbe okutmuştur. (İbnü’l-Esîr, 1979: IX, 165-166).

Sâmânî Devleti’nin ortadan kalkmasıyla Sultan Mahmud bağımsız bir hükümdar niteliği kazandığından dolayı halifenin gönderdiği hil’atleri ve tacı büyük bir merasimle giydi. Bundan sonra da Gazneliler Devleti içinde Halife el-Kâdir adına hutbe okunmaya başlandı. (İbnü’l-Esîr, 1979: IX, 166; Merçil, 1989: 16; Palabıyık, 2002: 72-73).

Mesud, Gazne tahtına çıkmak için hareket ettiği zaman Gazne ve Horasan gibi büyük vilayetlerde hutbe, yeni hükümdar Muhammed adına okutuluyordu. Muhammed’e karşı olumsuz, Mesud’a karşı ilk olumlu tepki, Horasan orduları komutanı Hâcîp Asıgtekîn Gâzî’nin kendisini sultan tanıyarak hutbeyi Nişabur’da Mesud adına okutmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştı. Mesud’u rahatlatan diğer bir olay ise Abbâsî halifesi Kâdir Billâh’ın onu Mahmud’un veliahdı olarak tanımasıydı. Halife tarafından babasının veliahdı olarak tanınması, kardeşiyle yapacağı mücadelede kendisine büyük bir destekti. Bu

olayla manevî destek bulan Mesud, halk tarafından büyük bir merasimle karşılanarak Nişabur'da tahta oturdu. (Merçil, 1989: 53; Palabıyık, 2002: 89-90).

Mesud'un adına Nişabur'da hutbe okunarak onun bu bölgelerdeki hâkimiyeti kabul edilmekle beraber, Gazne ve çevresindeki vilayetlerde ise hutbe Muhammed adına okunduğundan dolayı hâlâ hâkim unsur o idi. Mesud'un tahta çıktığı günlerde halifenin elçisi Nişabur'a gelerek halife tarafından gönderilen menşur ve hil'atleri takdim etti. Bunun üzerine Mesud, Herât, Büşenk, Tûs, Serahs, Nesâ, Bâverd, Bâdegîş ve Kenc-i Rûstâk'a mektuplar yazarak hutbenin kendi adına okunmasını talep etti. Bu şehirlerde hutbeler Mesud adına okunmaya başlanınca, Horasan'ın bütün şehirleri onun hâkimiyeti altına girmiş oldu. (Beyhakî, 1982: 42-47). Bütün ordu komutanları ve büyükleri toplanarak Mesud'a tabi olduklarını bildirdiler. Sultan Muhammed onlara bir şey yapamayacağını anlamış ve çaresiz bu oldu-bittiği kabul etmek zorunda kalmıştı. Neticede Muhammed sultanlıktan uzaklaştırılarak 4 Ekim 1030 tarihinde Tekinâbâd'ın Kutziz kalesine hapsedildi. (Merçil, 1989: 55-56; Palabıyık, 2002: 89). Ülke genelinde hutbeler Mesud adına okunmaya başlanınca, bütün Gazne Devleti Mesud'un hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Abbâsî halifesinin daveti üzerine Tuğrul Bey'in, Büveyhîler'in gittikçe artan tecavüzlerine son vermeksi, aşırı Şîî grupların faaliyetlerini bastırması, Fâtımî devletine son vermesi ve Sunnî Abbâsî hilâfeti ile Selçuklu gücünü birleştirmesi (Çetin, 2009: 96), ayrıca Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh'ın Selçuklu sultanından yardım talebinde bulunması, Büveyhîler'i kızdırdı ve Türk asıllı olmasına rağmen, Büveyhî hükümdarı Hüsrev Fîrûz'un komutanı olan Arslan Besâsîrî, halifenin adamlarını tenkile başladı. Ayrıca Hüsrev Fîrûz, Şiraz bölgesini işgal edip, Sultan Tuğrul Bey adına okunan hutbeyi de kendi adına okutmaya başladı. Bu duruma müdahale etmek amacıyla Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat üzerine sefere çıktı. (Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 1992: VII, 110) Ayrıca Tuğrul Bey, halifeyi ve halkı rahatsız etmemek için bir mektupla Bağdat'a geliş amacını halifeye bildirdi. Halife, Sultanı büyük bir törenle karşılayarak Bağdat'ta adına hutbe okuttu. (Çetin, 2009: 96). Bundan sonra Tuğrul Bey'in adı hutbelerde halifenin isminden hemen sonra zikredilecek ve *Sultanü'l-Meşrik ve'l-Mağrib* (doğunun ve batının hakanı) olarak Abbâsî halifesinin tanındığı her yerde Müslümanların işleriyle ilgilenecekti. Zaman içerisinde Abbâsî Hilâfeti'nin olan bütün bölgeleri yeniden bir elde toplamak, tabiatıyla rakip Kahire Fâtımî Hilâfeti'ni ortadan kaldırmaya çalışmak, artık Tuğrul Bey'e ve ondan sonra kendisini takip eden sultanlara düşen bir görev, Büyük Selçuklu Devleti'nin takip etmesi gereken önemli bir siyasî hedef olacaktı. (Yazıcı, 2002: 214).

Alp Arslan, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra ortaya çıkan saltanat mücadelesine son verdikten sonra Rey'e gelerek amcası Tuğrul Bey'in sarayına yerleşti. Yapılan muhteşem bir cülûs merasiminden sonra, kendi adına para bastırıp hutbe okuttu. Halife, Alp Arslan adına 27 Nisan 1064 yılında Bağdat'ta hutbe okuttu. (Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 1992: VII, 118).

Alp Arslan oğlu Melikşah'ı veliht olarak tayin ettiğinde, Şiraz ve İsfahan yönetimini kendisine vererek ülkedeki bütün camilerde hutbelerde, kendi adından sonra oğlunun adının da anılmasını istemiştir. (Yazıcı, 2002: 217).

Mekke ve Medine’de hutbenin kimin adına okunacağı konusu bütün İslâm dünyasında önem taşımaktaydı. Alp Arslan Selçuklu tahtındayken Mekke Şerifi Ebû Hâşim kendisine müracaat ederek 1070 yılında hutbenin Abbâsî Halifesi ve Alp Arslan adına okunacağını bildirmişti. Melikşah sultan olduğunda da Mekke Şerifi ile ilişkilerini güçlendirmeye gayret etti. Gerek Kabe ve gerekse Mekke’ye harcanmak üzere önemli meblağlar tahsis etti. Bu sırada Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh’ın 1073 yılında ölmesi üzerine Fâtımî halifesi el-Mustansır’ın kıymetli hediyeler göndermesinden dolayı Mekke’de üç yıl el-Mustansır adına hutbe okundu. Selçuklular’ın son faaliyetlerini müteakip hutbede Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanı’nın adı okunduysa da, Mısır Fâtımî Hilâfeti bu yöndeki çabalarına hiçbir zaman son vermemiştir. (Yazıcı, 2002: 227).

Harezmşâh Atsız, Nişâbûr’da 29 Mayıs 1142 Cuma günü hutbeyi kendi adına okuttu. Hatip, Sancar adı yerine Harezmşâh’ın ismini söyleyince halk arasında haykırımlarla karışık müthiş bir infial havası esmiş, muhalefet emareleri baş göstermiş, ancak feci bir akıbetle neticelenecek olan hareket yatıştırılmıştı. Bu hutbe beş hafta kadar sürmüş ve 1142 Temmuz sonundan itibaren Sultan Sancar’ın hutbesi iade edilmiştir. (Taneri, 1993: 100-101)

Alaaddin, doğrudan doğruya en-Nâsır’a müracaat ederek, Bağdat’ta kendi adına hutbe okutmaya teşebbüs etmişti. Karahıtaylar’ı mağlup edip Mâverâünnehir’i kurtardıktan sonra, bütün civarın itaat ve tâbiyet üzere olduğu zamanlarda Ha-rezmşâh, Bağdat hutbesinin kendi namına okunmasını doğal bir hak olarak addediyordu. Daha önce orada Büveyhoğulları’nın sonra Selçuklular’ın hutbesi okunmuş ise, şimdi de Harezmşahlı hutbesinin câri olması lazımdı. Diğer bir tâbirle Harezmşâh artık “İslâm aleminde önce Selçuklu sultanlarının hukuku olan” “Sultan-ı İslâm”lığın, kendilerine geçtiğini iddia ediyor ve hâkimiyetlerinin Bağdat’ta kabul olunmasını talep ediyordu. Büveyhoğulları’nı ancak tâbi herhangi bir melikle bir tutan ve Selçuklular’ı kendisine nisbetle aşağı seviyede gören Ha-rezmşah, hutbe yoluyla Dâru’l-Hilâfe’nin de Harezm’e bağlanmasını bir teamül addetmekteydi. Fakat arzusu, 1211’den beri halife tarafından daima reddolunuyordu. Bu hususta temaslara memur edilmiş olup müteaddit defalar Bağdat’a gönderilen sultanın mu’temedi Kadı Mucîrüdîn Ömer b. Sa’dî’l-Harezmî’ye, son gidişinde hilâfet divanınca şu cevap verilmişti: “Bağdat’ın Haricîler tarafından zaptı üzerine şehirden ayrılmak zorunda kalan İmâm el-Kâim Biemrillâh’ın Tuğrul Bey b. Mikâil’den yardım kabul etmesi neticesinde, Selçukoğulları’nın Bağdat’ta hâkimiyeti mümkün olmuştur. Böyle olmasaydı, halifenin istediği şekilde ‘emr u nehy’ etmesi lâzım gelirdi. Cenâb-ı Allah’ın o kadar geniş ve uzak ülkeler bahşettiği Sultan Muhammed Harezmşâh, Emîrû’l-Müminîn’in merkezine ve onun sünnî halifeler olan dedelerinin son ikametgâhına tama duymadan hırsını tatmin edecek artık hiç bir şeye malik değil midir?” Alaaddin, 1218 Şubat’ında Merv’e geldiği zaman Abbâsî hutbesini kaldırdı. Aynı zamanda verdiği emir gereğince, ülkelerinin birçoğunda en-Nâsır adına okunmakta olan hutbe kesildi. Bazı bölgelerde ulema zümresi de sultana karşıydı. (Taneri, 1993: 101-102).

Celeleddin’in Hindistan’da bulunduğu yıllarda, Isfahan ve civarında hâkim olan kardeşi Gıyâseddin Pîr-Şah, kendi adına hutbe okutmuştu. Celeleddin, Hindistan’dan dö-

nüşünden sonra, İmparatorluğun eski vassallarını ve kardeşi Giyâseddin’i itaati altına aldı. O tahta oturdu ve biat merasimi yapıldı. Celaleddin, yokluğu sırasında Giyâseddin adına hutbe okutan ve hasmane hareketleri görülen kimseleri cezalandırdı. O, bunu takiben, Horasan, Irak-ı Acem ve Mâzenderân’da kendi adına hutbe okutmaya başladı. Bununla beraber hutbede -devrin anlayışının aksine- Abbasî halifesinin adı söylenmiyordu. Zira, Sultan Alaaddin, halife ile aralarında çıkan anlaşmazlıktan sonra, Harezmşahlar İmparatorluğu topraklarında hutbenin halifenin adına okunmasını kesin olarak yasaklamıştı. Celaleddin zamanında da -devlete yeniden ilhak edilen yerlerde, Azerbaycan ve Arrân hariç- hutbe halifenin adına okunuyordu. Topraklarının büyük bir kısmı İran’da olan devletin eski eyaletlerinin halkı ise, hutbeyi halifenin adına okutmakta direniyordu. Ahlât muhasarası sırasında gelen halifenin elçisi, Harezmşahlar Devleti topraklarının her tarafında hutbede Celaleddin adından önce halifenin adının söylenmesini istedi. Celaleddin bu isteği müsbet karşıladı. (Taneri, 1993: 103)

Devrin anlayışına göre, herhangi bir sultanın bir bölgenin hâkiminden adına hutbe okutmasını isteyebileceği gibi, kendini zayıf hisseden bir devlet de sultana müracaatla hutbeyi onun adına okutmayı teklif edebiliyordu. Meselâ, Alamut İsmâîlîler’i, Harezmşahlar’a her sene vergi verdikleri halde hutbeyi sultanın adına okutmuyorlardı. Celaleddin, Neseffî’yi elçi olarak Alamut’a gönderdi. Pederi zamanında olduğu gibi hutbenin kendi adına okunmasını talep etti. Fakat, bu istek kabul edilmedi. (Taneri, 1993: 103)

Celaleddin, Ahlât muhasarası sırasında itaatlerini arza gelen Âmîd Hâkimi Melik Mesud ve Mardin Hâkimi Melik Mansur’un elçilerini kabul ettiler. Onlar memleketlerine dönerlerken fakih Necmeddin Harizmî’yi onlarla beraber elçi olarak yolladı. Elçinin vazifesi, hutbede sultanın adının geçmesini temin etmektir. Celaleddin’in gayesi muhtemelen onların bağıllık derecesini denemektir. (Taneri, 1993: 104)

B) Maddi Unsurlar

1) Sikke

Arapça bir kelime olan ve sözlükte, ‘üzerine damga vurulmuş’ anlamına gelen ve ‘meskûk’ün çoğulu olan ‘meskûkât’, ‘damgalanarak sikke haline dönüştürülmüş madeni paraları/sikkeleri’ ifade eder. (Tekin, 2004: XXIX, 317). Altın, gümüş veya bakır para üzerine damga veya nakış basmak için hazırlanmış demir kalıp, bir maden üzerine basılmış bir damga veya nakış ve basılmış madenî para demektir. (Artuk, 1966: X, 621). Ağırlığı önceden ayarlanmış, üzerinde darpedip tedavüle çıkaran ve istendiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmi otoritenin simge veya yazısının yer aldığı madenî para türüdür. (Tekin, 2009: XXXVII, 179). Sikke devletin damgası ile damgalanmış, kullanışı kolay madenî bir te’diye vasıtası olup, M. Ö. VII. asırda Anadolu’da Lidyalılar tarafından icat edilmiştir. (Artuk, 1966: X, 621).

Tahta çıkan hükümdarın hutbeden sonra ilk işi, bağımsızlığın ve hâkimiyetin sembolü olarak para bastırmak ve bu arada İslâmî meşrûiyetin gereği olarak kendi adı ile ünvan ve lakaplarından önce dönemin halifesinin adını parada zikretmek idi. (Genç, 2002: 87;

Palabıyık, 2002: 129). Para bastırma bir yönüyle maddî, diğer yönüyle de hükümdarlığın manevî unsurudur. Vasal hükümdarlar da, hutbede olduğu gibi bir sıra takip ederler, sikkelerde önce halifenin ikinci olarak bağlı olduğu hükümdarın, son olarak da kendi ad, ünvan ve lakaplarına yer verilir. (Yazıcı, 2002: 295; Palabıyık, 2002: 129).

İslâmiyeti kabul etmiş ilk Türk-İslâm devleti olan Karahanlılar'ın sikkeleri esas olarak gümüş ve bakırdan olmakla beraber, nadiren de olsa altın sikke basılmıştır. Buhara, Semerkant, Tırâz, Kâşgar, Özkent, Reştân, Nişâbûr, Kucende ve Ahsîkes gibi çok sayıda darphaneden çıkan Karahanlı sikkelerinde darp yeri ve tarihi yazılıdır. Tüm Karahanlı hükümdarların aynı geleneğe uydukları bilinmektedir. Doğu Karahanlı hükümdarlarından gerek Arslan Han, gerekse kendisinden sonra hükümdar olan el-Muzaffer Mahmud Buğra Han b. Yusuf Kadir Han'ın sikkesinde dönemin halifesi Kâim Biemrillâh'ın ismi de bulunmaktaydı. (Artuk, 1966: X, 626; Tekin, 2009: XXXVII, 181). Yine Batı Karahanlı hükümdarlarından Ebû İshak İbrahim b. Nasr'ın sikkelerinde de Kâim Biemrillâh'ın adı bulunmaktadır. (Genç, 2002: 87).

Gazneliler, kurulduğu ilk yıllarda Sâ mânîler'e bağlı olduklarından dolayı ilk sikkeleri onların izniyle basılmıştır. Sâ mânî Mansûr b. Nuh ismiyle Fervân'da basılmış olan bakır bir sikke 365/975 tarihli olup Alptegin'e aittir. Yine buradaki 380/990 tarihli iki; 383/993, 385/995 ve 387/997 tarihli birer adet Fervânda basılmış gümüş sikkelerde Halife Tâî Lillâh, Nuh II b. Mansûr ve Sebüktegin'in isimleri görülmektedir. Bir kısmı silik olan gümüş bir sikke, Mansûr b. Nuh ve Emîr İsmail adına kesilmiştir. Bu sikkelerde Alptegin, Sebüktegin ve İsmail'e ait bir lakap da mevcut değildir. (Palabıyık, 2002: 131).

Gazneli Mahmud'un *Seyfu'd-Devle* ünvanına Nişâbûr'da 384/994, 385/995 ve 386/996 yıllarında basılan sikkelerinde rastlanmaktadır. Bu sikkelerin ön yüzünde (tura), Sâ mânî Nuh II b. Mansûr'un ismi ve arka yüzünde *Seyfu'd-Devle* Mahmud'un ismiyle köşegen olarak yerleştirilmiş bir kılıç mevcuttur. Yine 387/997 tarihli bir dinarın arka yüzünde Mahmud'un ismiyle birlikte dikey olarak bir kılıç ve ön yüzünde de Sâ mânî melikinin ismi *el-Meliku'l-Mansûr* ünvanıyla yer alır. Gazneli Mahmud'un *Sultan* ünvanı sikkeler üzerinde görülmemektedir. Bu ünvan Gazneli sikkelerinde yalnız İbrahim'in paralarında vardır. *Sultan* ünvanının daimi surette kullanılması Büyük Selçuklular zamanında başlamıştır. (Artuk, 1966: X, 626; Palabıyık, 2002: 131-132).

Gazneliler istiklallerini elde ettikten sonra bağımsızlığın ve hâkimiyetin sembolü olarak basılan sikkelerin üzerinde önceki dönemlerde yer alan Sâ mânî hükümdarlarının adları bulunmamaktadır. Ancak halifenin manevî şahsından ve otoritesinden faydalanmak için sikkelerin üzerinde dönemin halifesinin ismine yer vermişlerdir. 389/998, 390/999, 391/1000 ve 392/1001 tarihli altın Nişâbûr sikkelerinde *el-Kâdir Billâh ve el-Emîru's-Seyyid Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille Ebû'l-Kâsım Veliyyu Emîri'l-Mu'minîn* lakaplarıyla ve 395/1004 tarihli birkaç Herât sikkesinde ise Sultan Mahmud'un ismi ile *Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille Ebû'l-Kâsım* kayıtları vardır. 399/1008 ve 401/1010 tarihli birkaç Nişâbûr ve Herât sikkesinde ise Sultan Mahmud'un ismi ile *Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille Ebû'l-Kâsım Yemînu* şeklinde iken halife ile beraber veliahdının da ismi *el-Gâlib Billâh* olarak kayıtlıdır. (Palabıyık, 2002: 132).

Büyük Selçuklu Devleti'nin sikkeleri diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Abbâsî geleneğini sürdürür (ön ve arka yüzünde bir orta alan yazısı ve çevre yazıları). Genelde ön yüzünde çift sıra çevre yazısı yer alırken arka yüzünde tek sıra çevre yazısı bulunmaktadır. Sikkelerin ön yüzünde ortada *la ilahe illallah vahdehû la şerike leh* yazısını takiben dönemin Abbâsî halifesinin adı ve ünvanları yer alır. İç çevre yazısı *bismillah* kelimesinin ardından sikkenin darp yeri ve tarihini içerir. Dış çevredeki ikinci sıra yazı Kur'ân-ı Kerîm'den âyetlerdir (er-Rûm 30/3-4). Sikkelerin arka yüzünde ortada *Muhammedün Resûlullah* yazısı ile Selçuklu sultanının adı ve ünvanları yazılıdır. Çevre yazısı yine Tevbe sûresinden (9/33) alınmıştır. Tuğrul Bey'in sikkelerinde Kınık boyunun simgeleri olan ok ve yay tasvirleri vardır. Tuğrul Bey'in 1047 tarihinden önceki ilk sikkelerinde *el-Emîrû's-Seyyid* ve *el-Emîrû'l-Ecel* ünvanları yer alırken 1047 tarihinden sonraki sikkelerinde *es-Sultânü'l-Muazzam Şâhanşâh el-Ecel* ünvanı bulunur; çok geçmeden bu ünvana *Rûknü'd-Dîn* eklenmiştir. Tuğrul Bey'den sonra Selçuklular'ın başına geçen Alparslan'ın sikkelerinde *es-Sultânü'l-Muazzam Şâhanşâh Melikü'l-İslâm* ünvanı görülür. Selçuklu sikkelerinin basıldığı darphânelerin en önemlileri Ahvaz, Nişâbur, Medînetüsselâm, Rey, İsfahan, Lârîcân ve Merv'deydi. Büyük Selçuklular'dan günümüze kalan altın dinarların ağırlıkları çeşitlilik göstermektedir; ancak ortalama ağırlık 4,50-4,80 gr. arasındadır. Nadir de olsa bazı dinarlar 5 gramın üstündedir. (Artuk, 1966: X, 626; Tekin, 2009: XXXVII, 181).

Harezmşâh Devleti'nin başına geçen sultanlar da hâkimiyetlerini göstermek için kendi adlarına para bastırmışlardır. Abbâsî halifesi Mûsterşid Billâh zamanında Harezm Devleti'nin başında bulunan Atsız b. Muhammed kendi adına sikke bastırmıştır. Onun ölümünden sonra yerine geçen İl Arslan adına bastırıldığı altın sikkelerde halife Müktefî Liemrillâh'ın adı da yer almaktadır. Alaaddin Muhammed'in bazı sikkeleri bakır olduğu halde, üzerlerinde dirhem kelimesi bulunmaktadır. (Artuk, 1966: X, 626).

2) Hil'at-Tırâz

'Hil'a' (cem. hila') kelimesi Arapça elbiseyi çıkarmak anlamını ifade eden 'hl'' kökünden gelen bu kelime (İbn Manzûr, 1990: VIII, 76), ıstılah olarak ise, 'halifenin veya hükümdarın taltif etmek istediği bir kimseye verdiği kıymetli libas' anlamındadır. (Köprülü, 1993: 5/1, 483).

'Tırâz' kelimesi, Farsça'dan alınmış olup aslında 'işleme' anlamına ve sonradan 'hükümdar veya mümtaz şahsiyetlerin sanatkârane sırma işlemlerle ve bilhassa şerit halinde kenar yazılarla süslenmiş elbisesi ve nihayet bu elbise veya kumaşların yapıldığı dokunduğu imalathane' manasına gelmektedir. Müteakiben 'işlenmiş yazı şeridi', ikinci olarak, 'sadece üzerine yazı işlenmiş, sırmalanmış veya dokunmuş kumaş için değil, taşa oyulabilen, maden, mozayik, cam veya çini ile yapılabilen yahut da ağaç üzerine hakkedilebilen (işlenebilen) şerit şeklindeki kitabeler manasını da veren daha umûmî yazı kuşağı, yazı şeridi' manasını doğurmuştur. Üzerinde işlenmiş, dokunmuş ve sırmalanmış yazılı şeritler bulunan kumaşlar, perdeler ve elbiseler, yazıların muhtevasına ve elbiseyi giyenin ictimaî mevkiine göre; şahsi hevesle yapılanlar ve resmî vasıfla yapılanlar olmak üzere iki sınıftır. Bu yazı şeritleri pervaz şeklinde, elbisenin üst kıs-

mının bütün tarafına konulabilir ve birbirine müvâzî iki veya daha fazla sıra halinde düzenlenebilir, yahut da yakanın, kolun yukarı kısmı veya bilek veyahut nihayet serpuş etrafına yerleştirilirdi. Bunlar sadece süs şeritleri olarak değil, bizzat kumaşın deseninde süs şeklinde dokunabiliyordu. Bu neviden şeritlerle süslenmiş şeref elbiselerinin verilmesi, tıpkı para basmak gibi hükümdarlık hakkıdır. Önceleri devletin yüksek memurlarının tayin emri, bu şeref elbiselerinden biri ile birlikte verilmekteydi. (Grohman, 1993: XII/1, 235-239; Palabıyık, 2002: 139-1412). Tırâz, üzerine hükümdarın adının ve lakaplarının işlendiği, hanedanın sembolü olan renkte imal edilen elbisedir. Tırâzın taklit edilmesi şiddetle yasaklanmıştır. (Yazıcı, 2002: 297).

Hil'at vermek, ancak hükümdarlara mahsus hâkimiyet haklarından olup, vezirlerin yahut devlet merkezinden uzak yerlerde hükümdarı temsil eden valilerin, vazife sahiplerine hil'at vermeleri, ancak hükümdara vekaleten olurdu. Resmi bir vazife tevcihinin maddî alameti, timsali olan bu resmi hil'atlerden başka, hükümdarların, herhangi bir kimseyi taltif maksadı ile hil'atler verdikleri yahut esasen vazifeleri başında bulunan büyük memurlara bu türlü ihسانlarda buldukları da olurdu. Büyük zaferler, düğünler, resmi bayramlar ve askerî teftişler bunlara vesile teşkil ederdi. Abbâsî halifeleri, ruhanî hâkimiyetleri altında bulunan İslâm hükümdarları tahta çıktıkları zaman, onların fiili hâkimiyetlerini tasdik etmek, yani nazari olarak, kendisine ait olan yüksek hâkimiyet haklarını vekaleten onlara vererek, bu suretle meşrûyetlerini temin etmek maksadı ile kendi tırâzlarını taşıyan bir siyah hil'ati, sair birtakım hâkimiyet timsalleri ve hediyeler ile beraber gönderirlerdi. Halife veya hükümdar tarafından verilmiş bir hil'ati kabul etmemek yahut evvelce verilmiş böyle bir hil'ati çıkarmak, metbûluk sıfatını tanımayarak, meşrû kuvvete karşı isyan etmek ve istiklal davasına kalkışmak demektir. (Köprülü, 1993: V/1, 484; Palabıyık, 2002: 141).

Hükümdarların hil'at tevcihi çok eski bir adet olup İslâmiyetten evvel Bizans ve Sâsânîler'de de mevcut idi. İslâm dünyasına girmesi Emevîler zamanında olmuş Abbâsîler'in ilk devirlerinden itibaren hilâfetlerinin yıkılışına kadar devam etmiştir. Abbâsî İmparatorluğu'ndan ayrılan coğrafi sahalarda kurulan ve Abbâsîler'in siyasi ve idarî müesseselerini devam ettiren muhtelif İslâm ve Türk devletleri de zaman ve mekâna göre bazı ayrılıklar göstermekle beraber bu adeti devam ettirmişlerdir. (Köprülü, 1993: V/1, 484).

Abbâsî halifelerinden Kâim Biemrillâh 1061 yılında Batı Karahanlı hükümdarı olan Tamgaç Buğra Han İbrahim'e (İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 300), Mütazhir Billâh ise 1105 yılında Doğu Karahanlı hükümdarı olan Ahmed Han'a hil'at göndermiştir. (İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 300).

Kâdir Billâh 999 yılında Gazneli Sultan Mahmud'a (Merçil, 1989: 16; Palabıyık, 2002: 142); aynı halife Mesud 1030 yılında tahta oturduğunda hil'at göndermiştir. (Beyhakî, 1982: 46; Palabıyık, 2002: 145). Halife Kâdir Billâh 1031 yılında vefat edince yerine geçen Kâim Biemrillâh dönemin geleneğine uyarak Mesud'a hil'at göndermiştir. (Beyhakî, 1982: 323; Palabıyık, 2002: 145).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda, hükümdarların taltif etmek istedikleri kimselere hil'at verdikleri ve devletin büyük ricaline vezirlerine ait sembolik alametler

ile birlikte verilmiştir. Abbâsî halifeleri de Büyük Selçuklu Sultanlarına ve ricaline hil'atler vermişlerdir. (Köprülü, 1993: V/1, 484-485).

Harezmşahlar'da da hil'at geleneği bulunmaktaydı. Celaleddin'in trâzının Harezmşah sultanlarının rengi olan siyah renkte olduğu muhahkaktır. Celaleddin'in, halife, vassal hükümdarlara ve elçilere hil'at verdiği dair kaynaklarımızda az da olsa bilgiler vardır. Celaleddin, tahta yeni geçen Abbâsî Halifesi Zâhir Billâh'ı tebrik etmek gayesiyle hediye edeceği hil'ati, Kadı Mûcirüddin ile Bağdat'a yolladı. Elçi yolda yeni halifenin ölüm haberini almasına rağmen politik durumu öğrenmek için yine de Bağdat'a gitti. (Taneri, 1993:108).

3) Menşûr

'Menşûr' kelimesi sözlükte; 'yaymak, dağıtmak, kitabı basıp yayımlamak, diriltmek' anlamlarına gelen 'nşr' kökünden türemiş olup 'dağılmış, yayılmış' demektir. Herkese duyurulmak, açıklamak ve yayılmak amacıyla yazıldığı için belgelere menşûr denilmiştir. (Özaydın, 2004: XXIX, 148). Halife, kendisini İslâm aleminin maddî ve manevî sahibi ve hâkimi addettiği için kendisine ait bölgedeki hükümdarı, cismani işlere vekil yapmasından dolayı müsaadeyi hâvî menşûr vs. hükümdarlık alametleri vermesi tabii görülmekteydi. Hükümdar ğâsıb da olsa halifeden bu emanetleri alırdı. Hükümetleri halife tarafından tasdik edilir ve kendilerine saltanat menşûru, hil'at, bayrak vs. gönderilirdi. Bunun sebebi de İslâm memleketinin, Müslümanların imamı olan halifenin meşrû mülkü addedilmesi idi; bundan dolayı halife kendisine ait olan bu yerleri kendi müsaadesiyle tevcih etmiş olurdu. Halifenin menşûru olmadan devleti idare eden bir İslâm hükümdarı, gayr-ı meşrû olarak o makama sahip olmuş telakki edilir ve ğâsıb addolunurdu. Bu tarz, daha sonraları Abbâsîler'in zayıf zamanlarında dahi câri olmuştur. (Uzunçarşılı, 1988: 14-15; Palabıyık, 2002: 148-149).

Gazneli Mahmud, 1015 tarihinde onbirinci Hind seferinden sonra Nandana'yı fethedince Abbâsî halifesi Kâdir Billâh'tan Horasan ve diğer yerlerdeki hâkimiyetini tasdik eden bir menşûr istemiş ve bu arzusu yerine getirilmişti. Sultan Mahmud, kendisi de on beş kalenin yönetiminin Raca Ganda'ya verilmesi için bir menşûr yazılmasını emretmiş, bu menşûrla birlikte zengin hediyeler de göndermişti. (Merçil, 2004: XXIX, 149; Palabıyık, 2002: 148-149). Sultan Mesud 1030 tarihinde Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh'ın gönderdiği menşûr ile babasından kalan bütün ülkeye sahip oluyor, ele geçirdiği ve bundan sonra zapt edeceği yerlerde de onun hâkimiyeti kabul ediliyordu. (Merçil, 1989. 53; Palabıyık, 2002: 148-149).

4) Bayrak

Bir milletin, topluluğun, devletin, askerî birliğin veya kuruluşun işareti veya alâmeti mahiyetinde olan, bir mızrak parçası veya gönderin ucuna asılan kumaş parçasıdır. (Doğan, t.y.: 122). Çeşitli renk ve işaretler taşıyan bu sembolün manevî değeri çok büyüktür. Maddî hâkimiyet sembollerinden biri olan bayrak özel bir öneme sahiptir. Her hükümdarın bayrağı bulunur ve çekildiği yerde onun hâkimiyetini gösterir, bayrağa hürmet sahibine bağlılığı ifade eder. (Yazıcı, 2002: 297; Palabıyık, 2002: 155-156; Geniş bilgi için bkz. Köprülü, 1993: II, 401-420).

5) Saray, Taht ve Tac

Aslı eski Farsça'da 'srada' (ev) olan saray kelimesi X. yüzyıldan itibaren Türkçe'de de kullanılmaktadır. İslâm devletlerinde saray, hem hükümdarın ailesiyle birlikte yaşadığı özel alan, hem de devlet işlerinin görüldüğü yer olarak ana merkez konumundadır ve genellikle dört eyvanlı bir avlu etrafında şekillenmiştir. Diğer bir yapılanma özelliği de kare veya dikdörtgen bir avlunun bir cephesini oluşturan binalar topluluğudur. Törenlerin gerçekleştirildiği avludan başka bir kabul odası, hükümdarın yaşadığı kısım bütün saray düzenekleri içinde yer alır. (Ertuğ, 2009: XXXVI, 117). Taht ise, hâkimiyet alametleri içerisinde özel bir öneme sahip olup, hükümdarlık tahta oturmakla başladır. Önemli törenler, toplantılar sırasında hükümdar tahtında bulunur, sefere çıkarken de yanında götürürdü. Tac ise, hükümdarlığın tahtan ayrılmayan, olmazsa olmaz maddi hâkimiyet sembollerindedir. Nitekim Halife Kâim Biemrillâh, siyâsî gücü Tuğrul Bey'e devrettiği Bağdat'taki tören sırasında onu bir tahta oturtmuş, ayrıca ona tac giydirmişti. (Yazıcı, 2002: 296).

6) Çetr

Türkçe'ye Farsça'dan geçen ve 'şemsiye, çadır' anlamına gelen 'çetr' kelimesinin aslı Sanskritçe 'çhattra' (gölgelik, siper) kelimesidir. Çetr (mizalle), 'hükümdar sefere veya ayla bir yere giderken başı üzerinde tutulan, onların renk ve sembollerini taşıyan özel şemsiye'ye denir. (Yazıcı, 2002: 297). Bir mızrağın ucunda küçük bir kubbe şeklinde açılan bu saltanat şemsiyesi, atlas veya altın sırmalı kadifeden yapılırdı ve tepesinde 'altın top' denilen bir alem bulunurdu. (Taneri, 1993: VIII, 293).

Müslüman-Türk devletlerinde çetr hâkimiyet alameti olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Karahanlı hükümdarları kırmızı renkte çetr taşırlardı. Karahanlılarda çetrin (kubbe) savaş alametlerinden birini teşkil ettiği ve savaş meydanlarında taşındığı bilinmektedir.

Gaznelilerde başlangıçta la'l renkli çetrlere kullanıldığı halde Mahmud-i Gaznevîden itibaren siyah renk tercih edilmiştir. Gazneli Hükümdarı İbrahim b. Mesud'un çetri üzerinde mücevherlerle süslenmiş bir şahin vardı. Çetri taşıyana çetrdâr denirdi. Ortaçağ'da bayrakla çetrin aynı renkte olması genel bir kuraldı. (Taneri, 1993: 293; Palabıyık, 2002: 160).

Büyük Selçuklular'da da hükümdarlık alameti olan çetrin üzerinde ok ve yay resmedilmiş bir arma vardı. Tuğrul Bey'in 3000 süvari ile Nişâbur'a girdiği zaman başı üzerinde kırmızı renkli ipek kumaştan yapılmış bir çetr taşıdığı bilinmektedir. Sultan Berkyaruk'un ölümü (498/1104) üzerine Atabeg Emîr Ayaz veliaht Melikşah'ı sultan ilan edip onun için diğer saltanat alametlerinin yanında çetrin de hazırlanmasını emretti ve üzerine Melikşah'ın alametini koydu. Katvan Savaşı'nda mağlup olan ve bir çetrin altında bulunan Sultan Sencer'in esir düşmesinden endişe eden Sîstan Meliki Ebû'l-Fazl, ona kaçmasını söyleyerek çetrin altında kendisi durmuştu. (Taneri, 1993: 293-294).

Harezmsahlarda da siyah çetrin varlığı bilinmektedir. Sultan Alaaddin Muhammed, Fars Atabegi Sa'd b. Zengi'yi takip ederek Rey civarına geldiğinde çetr ve sancakları

yanında bulunuyordu. Sa'd sultanın çetresini görünce teslim olmayı tercih etmişti. Sultan Celaleddin Harezşah, itaat arzetye gelen Erzurum Meliki Rukneddin Cihan Şah'ı kabul ettiği sırada başının üstünde büyük bir çetr bulunuyordu. (Taneri, 1993: 294).

7) Nevbet (Nevbe)

Sözlükte 'devir, fırsat, topluluk, felaket' gibi manalara gelen 'nevbet' (nöbet) kelimesi, genellikle 'askerî muzıka takımının hükümdarın saray veya otağı önünde davul vurarak icra ettiği mûsiki' anlamında kullanılır. Muzıka takımının şehirde veya şehir dışında bulunduğu yere tablhâne, nakkârehâne, nevbethâne denilir. (Özaydın, 2007: XXXIII, 38-39). 'Saltanat sarayının veya çadırının kapısının önünde, belirli zamanlarda ekseriyetle namaz vakitlerinde usulüne uygun olarak mûsikî icrası' na verilen isimdir. (Taneri, 1993: 109). Nevbe ise, sonraları birçok fasıllardan ibaret olup, nakkârehâne tarafından beş namaz vaktinde hükümdarın sarayı ve üç gündüz namaz vaktinde ise, daha küçük erkanın ikametgahları önünde çalınan hususi bir müzik parçası idi. Nevbe sadece hükümdarlık alametlerinden birisi olmakla kalmaz, onun nağmeleri dinleyenlerin hürmektarane susmalarını gerektirirdi. (Palabıyık, 2002: 171).

Türklerde nevbet, Hunlar ve Göktürklerden itibaren hâkimiyet alameti olarak benimsenmiş ve bu gelenek Osmanlılara kadar devam etmiştir. Nevbet geleneği İslâmî devirde kurulan Türk devletlerinde de devam ettirilmiştir. Ortaçağ Türk ve İslâm devletlerinde nevbet çaldırma savaşı dışında bir hâkimiyet alameti olarak önem kazanmış, nevbet sayıları ve vakitleri birtakım kurallara bağlanmış, bu kurallara uymayanlar merkezi otoriteye, halifeye ve sultana isyan etmiş kabul edilerek cezalandırılmıştır. (Özaydın, 2007: XXXIII, 39).

Karahanlılarda nevbet, hakanın önünde çalınan kös ve davul anlamına gelen tuğ kelimesiyle ifade edilmiştir. (Kaşgarlı Mahmud, 1985: III, 127). Yusuf Has Hâcib'in de 'tuğ' kelimesini hem sancak, hem de nevbet anlamında kullandığı görülmektedir. (Yusuf Has Hâcib, 1994: II, 86). Gazneli Sultan Mesud, 427/1036 yılında oğullarından Mevdûd'u Belh (Palabıyık, 2002: 172), Mecdûd'u Hindistan valiliğine tayin ettiğinde her ikisine de nevbet takımı hediye etmiştir. (Beyhakî, 1982: 539; Palabıyık, 2002: 172).

Gaznelilerde diğer devletlerde olduğu gibi veliaht tayininde, törenlerde ve önemli resmi merasimlerinde nevbet çalındığı bilinmektedir. Nitekim Mesud'un Abbâsî halifesinden veliahtlığının tasdik edildiğine dair menşûru alınınca nevbet çaldırıldığı bilinmektedir. (Beyhakî, 1982: 17; Palabıyık, 2002: 172).

Selçuklu Sultanları, Tuğrul Bey'den itibaren hâkimiyet alameti olarak saray ve ordugâhlarda günde beş defa namaz vakitlerinde nevbet çaldırılmışlardır. Selçuklular'da sadece başşehirlerde ve sultanın bulunduğu otağlarda değil, aynı zamanda hükümdarın gıyabında Bağdat'taki hükümet konağı önünde de nevbet çalınmıştır. Irak valisi Ebû Saîd el-Kâinî, Tuğrul Bey'in ölüm haberi kendisine ulaşınca kadar Bağdat'ta sultan adına nevbet çaldırmaya devam etmiştir. Tâbi hükümdarlar ise büyük sultanın izniyle nevbet çaldırılmışlardır. Sultan Aplanslan 458/1066 yılında Ahvâz âmili Hezâresb'in

kendisine haber vermeden nevbet çaldırmasına öfkelenmiş ve bu uygulamanın hemen durdurulmasını istemiştir. (Özaydın, 2007: XXXIII, 39).

Selçuklu Sultanları, melikler, tâbi hükümdarlar ve emirlerin üç namaz vaktinde (sabah, akşam, yatsı) nevbet çaldırmalarına izin vermişler, beş nevbet çaldırmalarını isyan kabul etmişlerdir. Muhammed Tapar'ın meliklik döneminde Sultan Berkyaruk'a karşı saltanat davasıyla ayaklandığında 494/1101 yılında Hemedan civarında beş nevbet çaldırmaya başlaması, bir savaş sebebi kabul edilmiştir. Sultan Sencer, Mahmud b. Muhammed Tapar'ı Irak Selçuklu sultanı olarak tanıyıp kendisine beş nevbet çaldırması için izin verdiği halde yanında kaldığı süre içinde nevbet çaldırmaması konusunda onu uyarmıştır. (Özaydın, 2007: XXXIII, 39). Sultan Berkyaruk ile Melik Muhammed Tapar arasında cereyan eden üçüncü savaştan sonra Rebûlevvel 495/Aralık 1001'de yapılan antlaşmada Muhammed Tapar'ın kendisine ait yerlerde ancak üç nevbet çaldırabileceği hükme bağlanmıştır. (İbnü'l-Esîr, 1979: X, 331). Berkyaruk ile Muhammed Tapar arsında meydana gelen beşinci ve son savaşın ardından Rebûlâhir 498/Aralık 1104 yılında yapılan antlaşmanın maddelerinden biri Muhammed Tapar'ın da Berkyaruk gibi nevbet çaldırabileceği idi. (İbnü'l-Esîr, 1979: X, 3370).

Harezşâhlar günde beş defa nevbet vurdururlardı. Alaadin'in dikkat çekici bir takımı vardı. Hükümdarları tâbiliğe, vergiye mecbur tutan Harezşâh, artık şahsını hiçbir devlet reisiyle eşit addetmiyordu. Binaenaleyh sarayındaki teşrifat ve merasimde örnekleri her yerde görülenlerden başka ve daha azametli, daha muhteşem olmalıydı. Sultan Muhammed, hâkimiyet alameti olarak teâmül halinde devam eden günde beş defa namaz vakitlerinde çalınan nöbeti kaldırdı. Beş nöbet usulü, her birini bir kıt'aya hükümdar tayin ettiği oğullarının veya müsaadesi dairesinde meliklerin saraylarında câri olacaktı. Kendisi için yeni bir nöbet sistemi vazetti. Buna 'Zü'l-karneyn nöbeti' deniliyordu. Güneş doğarken ve batarken olmak üzere günde iki defa çalınıyordu. Burada kullanılan davullar altın kaplamalı, değnekler inci kakmalı, diğer âletler de yine inci ve mücevheratla süslü olarak hazırlanmıştı. Aletleri çalanlar da en parlak üniformalara bürünmüşlerdi. Zü'l-karneyn nöbetinin açılış merasimine bizzat nezaret eden Sultan, ilk nöbetin sarayında rehin olarak bulundurulmuş hükümdarlar ve hükümdar oğulları tarafından çalınmasını emretmişti. Celaleddin zamanında ise, günde beş nevbet çalınıyordu. Sultanın vasalları her halde üç nevbet çaldırıyorlardı. O devirde yürürlükte olan gelenekler gereğince, tâbi bir hükümdarın beş nevbet çaldırmasını, metbû isyan telâkkî ediyordu. Gerçekten, Celaleddin de, Nebbet-i Zü'l-karneyn çaldırmağa teşebbüs eden bir tâbiini katletti. (Taneri, 1993: 110).

Yukarıda belirtilen hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri dışında başkent, ğâşiye, yü-zük, altın kemer, altın toka, altın kabzalı kılıç ve altın eğerli at gibi unsurlar da aynı kategori içerisinde yer almaktadır. (Yazıcı, 2002: 297; Palabıyık, 2002: 173-179).

Sonuç

Türkler, tarih boyunca buldukları alanlarda birçok devlet kurmuşlardır. Bu devlet kurma geleneği İslâm dinini kabul ettikten sonra da devam etmiştir. Kurdukları devletler

ve tarihte oynadıkları rollerden dolayı adlarından sıkça bahsedilen ilk Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri manevî ve maddî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Manevî unsurlar, lakaplar ve hutbe olarak kendi içerisinde iki kısma ayrılırken maddî unsurlar ise sikke, hil'at-tırâz, menşûr, bayrak, saray, taht, tac, çetir, nevbet, başkent, ğâşiye, yüzük, altın kemer, altın toka, altın kabzalı kılıç ve altın eğerli at gibi çeşitli bölümlere ayrılmaktadır.

Türkler'in İslâm'a girerek devletlerini kurmaya başladıklarından itibaren Abbâsî hilâfeti ile yakın diyalog içerisinde bulunmuşlardır. İlk Türk-İslâm devletlerinin tarih sahnesine çıkmaya başladıkları zaman Abbâsî Devleti'nin her alanda zayıflayarak yıkılmaya doğru yüz tuttuğu bir döneme denk gelmektedir. Buna rağmen İslâm dünyasının manevî otoritesini elinde bulunduran Abbâsî Devleti, İlk Türk-İslâm devletleri için meşrûiyetin ve bağımsızlığın kaynağı olarak görülmektedir. Bu sebeple Abbâsî hilâfeti çeşitli vesilelerle yönetimi elinde bulunduranlara hâkimiyet sembolleri göndermişlerdir. Hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri verilen hükümdarların ve sultanların meşrûiyetleri ve bağımsızlıkları onaylanmış anlamına gelmektedir. Bundan dolayı yönetimi ele geçiren idarecilerin, İslâm dünyasında meşrûiyetlerini kabul ettirmek amacıyla bu alametleri elde etmek için mücadele ettikleri görülmektedir. Halifenin manevî desteğinden mahrum olanlar ise meşruiyet problemiyle karşı karşıya kalmışlardır. Bunu yaşamak istemeyen hükümdarlar, dönemin hâkim geleneğine göre hâkimiyetlerinin tasdikini ve devamını sağlamak için bu yola başvurmayı asıl görev telakkî etmişlerdi. Hükümdarlık ve hâkimiyet sembollerini tanınamak veya bunları kendi adına icra etmek, hem bağımsızlık, hem de isyan sebebi olarak kabul edilmekteydi.

İlk Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri içerisinde bağımsızlığın ve egemenliğin en önemli iki unsurundan biri manevî alametlerden hutbe, diğeri ise maddî alametlerden sikkedir. Tahta çıkan hükümdarın ilk yaptığı iş, ülke genelinde adına hutbe okuttuktan sonra, hâkimiyetin bir sembolü olarak kendi adına para bastırmak olurdu. İslâm dünyasında meşrûiyetin bir gereği olarak gerek hutbelerde ve gerekse paralarda dönemin halifesinin de adına yer verilmektedir.

Kaynakça

- Artuk, İbrahim (1966). "Sikke", İA, X, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Baktır, Mustafa (1998). "Hutbe", DİA, XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beyhakî, Ebû'l-Fadl (1982). Târîhu'l-Beyhakî. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye.
- Çaycı, Ahmet (2008). Selçuklularda Egemenlik Sembolleri. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çetin, Osman (2009). Türk-İslâm Devletleri Tarihi. İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Doğan, D. Mehmet (T.y.). Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Ülke Yayınları.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (1992). Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ertuğ, Zeynep Tarım (2009). "Saray", DİA, XXXVI.

- Genç, Reşat (2002). Karahanlı Devlet Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Grahman, A. (1993). ‘‘Tırâz’’, İA, XII/1.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (1991). Mukaddime. Çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem (1990). Lisânü'l-Arab. Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbnü'l-Esîr, Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid (1979). el-Kâmil fî't-Târîh. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Kafesoğlu, İbrahim (1993). ‘‘Mahmud Gaznevî’’, İA, VII.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (T.y.). Meâsiru'l-Înâfe fî Meâlfîmi'l-Hilâfe. Thk. Ahmed Ferac. Beyrut: Alemü'l-Kütüb.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (1987). Subhu'l-Aşâ fî Sınâati'l-İnşâ. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Kaşgarlı Mahmud (1985). Dîvânü Lügati't-Türk. Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köprülü, M. Fuad (1993). ‘‘Hil'at’’, İA, V/1.
- Köprülü, M. Fuad (1993). ‘‘Bayrak’’, İA, II.
- Köymen, Mehmet Altay (1989). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Merçil, Erdoğan (1989). Gazneliler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Merçil, Erdoğan (2004). ‘‘Menşûr’’, DİA, XXIX.
- Merçil, Erdoğan (2006). Müslüman-Türk Devletleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçi, Erdoğan (2007). Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müheymid, Ali b. Salih (2010). ‘‘Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri’’. Çev. Ali Aksu. İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi, sayı: 15, Konya.
- Nizâmü'l-Mülk (1999). Siyâsetnâme. Haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özaydın, Abdülkerim (2001). ‘‘Karahanlılar’’, DİA, XXIV.
- Özaydın, Abdülkerim (2004). ‘‘Menşûr’’, DİA, XXIX.
- Özaydın, Abdülkerim (2007). ‘‘Nevbet’’, DİA, XXXIII.
- Palabıyık, Hanefi (2002). Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1975). ‘‘Lâkab’’, İA, XXII.

Pritsak, Omelyan (1993). ‘‘Karahanlılar’’, İA, VI.

Taneri, Aydın (1993). Harezşahlar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Taneri, Aydın (1993). ‘‘Çetr’’, DİA, VIII.

Tekin, Oğuz (2004). ‘‘Meskûkât’’, DİA, XXIX.

Tekin, Oğuz (2009). ‘‘Sikke’’, DİA, XXXVII.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Wensinck, A. J. (1993). ‘‘Hutbe’’, İA, V/1, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Yazıcı, Nesimi (2002). İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yusuf Has Hâcib (1994). Kudatgu Bilig. Çev. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.